कविरविभारविकीर्तिः

शैवाल-आचार्यः

भूमिका समग्रसंस्कृतसाहित्यसागरे कविरविर्भारविः किरातार्जुनीयभासा सर्वान् अतिशय्य देदीप्यते इत्यत्र नास्ति विद्वद्विसंवादः। बृहत्त्रय्यां किरातार्जुनीयस्य आदौ एव गणनं तद् दृढं प्रमाणयति। यद्यपि ‘अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावात् अनामिका सार्थवती बभूव’[१] इति कालिदासस्तुतिः क्रियते, तथापि ‘स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः’[२] इति ऐल्होल्-शिलालेखे महाकव्योः युगपद् उल्लेखात् महाकविर्भारविरपि कालिदासतुल्यः इति साहित्यसम्प्रदायः। न केवलं तत्, अपि तु परमप्रथितेषु पञ्चस्वपि महाकाव्येषु रघुवंशं, कुमारसम्भवं, किरातार्जुनीयं, शिशुपालवधं, नैषधीयचरितम् इत्येतेषु महाकविर्भारविः कालिदासकोटौ परिगणितः। किं बहुना, भारवेः रचना गरिष्ठा, परवर्तिकवीनां पथप्रदर्शिका, मनोहरतमा, गाम्भीर्यपरिपूरिता नारिकेलफलसम्मिता इति संस्तूयते।

देशकालवंशपरिचयः महाकविः भारविः यद्यपि विशिष्टया शैल्या महाकाव्यं निर्माय सहृदयानाम् उन्नतविष्टरे अद्यापि विराजते तथापि तत्पूर्ववर्तिनः कविकुलगुरुकालिदासस्य कथनशैल्याः तथ्यप्रकाशशैल्याश्च प्रभावः तत्पद्येषु दृश्यते। एतेन अयं कविः कालिदासपरवर्ती इति निश्चीयते। किञ्च, माघः सर्वथा भारविप्रभावयुक्तः इति शिशुपालवधपठनेन सम्यग् ज्ञायते। एवं सति भारविः कालिदासपरवर्ती माघपूर्ववर्ती च इति निश्चेतुं शक्यते। इतोऽपि बहूनि प्रमाणानि विद्यन्ते भारविकालविषये–

१) जयादित्यः वामनश्च स्वकृतकाशिकायां ‘किरातार्जुनीय’महाकाव्यस्य पद्यम् उद्धृतवन्तौ। काशिकायाः रचनाकालः प्रायः षड्ढततमेशवीयाब्दः (६००)। अतः किरातार्जुनीयस्य रचना ततः प्राक्। परन्तु पञ्चाशदधिकषड्ढततमेशवीयाब्दे (६५०) बाणभट्टः स्वकृतगद्यकाव्ये हर्षचरिते तत्पूर्ववर्तिनां सर्वेषां कवीनाम् उल्लेखं कृतवान्। तत्र भारवेः नामोल्लेखः न दृश्यते। तत्र गवेषकाः एवं चिन्तयन्ति यत् तस्मिन् समये उत्तरभारते भारविः कवित्वेन प्रसिद्धः न स्यात्।

२) भारविकालविषये महत् प्रमाणम् आवहति ऐल्होल्-शिलालेखः। एषः शिलालेखः राज्ञः द्वितीयपुलकेशिनः प्रशस्त्यां चतुस्त्रिंशदधिकषड्ढततमेशवीयाब्दे (६३४) उत्कीर्णः। अस्य प्रणेता कविः रविकीर्तिः। शिलालेखस्य अन्तिमे स्वपरिचयं ददद् अयं कविः ज्ञापितवान् यत् स्वकविताभिः सः कालिदासभारविसदृशः प्रख्यातः सञ्जातः– ‘स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदास<u>भारवि</u>कीर्तिः।’ इति।

३) पृथ्वीकोङ्कणिनामकस्य दाक्षिणात्यराज्ञः दानपत्रम् अपि भारविकालं किञ्चित् प्रकाशयति। अस्य दानपत्रस्य समयः प्रायः षट्सप्तत्यधिकसप्तशततमेशवीयाब्दः (७७६)। अत्रोल्लिखितं यत् अस्य राज्ञः उपरितनः सप्तमः राजा दुर्विनीतः किरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य पञ्चदशसर्गस्य टीकां व्यरचयत्। अस्याधारेण दुर्विनीतस्य समयः प्रायः एकाशीत्यधिकचतुःशततमेशवीयाब्दः (४८१) इति बलदेव-उपाध्यायः। पाश्चात्त्यदार्शनिकस्य कीथ्-महोदयस्य मतानुसारेण अस्य समयः प्रायः पञ्चाशदधिकपञ्चशततमेशवीयाब्दः (५५०) स्यात्।

---

[१] सम्प्रदाये प्रसिद्धः।
[२] रविकीर्तिकृते ऐल्होल्-शिलालेखे ६३४ ईशवीयाब्दे।

४) दण्डिकृतात् 'अवन्तीसुन्दरी'गद्यकाव्याद् अपि भारवेः निवासस्थानम्, आश्रयदाता, वंशपरिचयः इत्यादयः ज्ञायन्ते। अवन्तीसुन्दरीकथानुसारेण भारविः दण्डिनः प्रपितामहः आसीत्। अस्य मूलं नाम दामोदरः। चालुक्यवंशीयराज्ञः विष्णुवर्धनस्य सभारत्नश्चासीत्। परन्तु अत्र विद्यते विमतिः। केषाञ्चन नये भारविः दण्डिनः प्रपितामहस्य दामोदरस्य मित्रम् आसीत्। विष्णुवर्धनसभायां भारविसाहाय्येन दामोदरः प्रविष्टवान्। यद्वा भवतु नाम अवन्तीसुन्दरीकथानुसारेण भारवेः सम्बन्धः चालुक्यराज्ञा विष्णुवर्धनेन, पल्लववंशीय-सिंहविष्णुना गङ्गवंशीय-दुर्विनीतेन च सह आसीत्। एतेषां समयकालः पञ्चाशदधिकपञ्चशततमेशवीयाब्दतः (५५०) पञ्चदशाधिकषड्शततमेशवीयाब्दं (६१५) यावत्।

५) अवन्तीसुन्दरीकथां विहाय 'अवन्तीसुन्दरीकथासारः' इति एका पाण्डुलिपिः प्राप्यते। तदनुसारेण भारविः अचलपुरनिवासिनः कौशिकगोत्रोत्पन्नस्य नारायणस्वामिनः पुत्रः आसीत्। दामोदरः तस्य द्वितीयं नाम। विष्णुवर्धनस्य सभारत्नम् आसीत् सः।

६) भारविरचनाशैलीं दृष्ट्वापि तस्य समयः अनुमातुं शक्यते। तथाहि, सूर्यास्तवर्णनदर्शनेन अयं कविः आरवसमुद्रपार्श्ववर्ती इति शारदारञ्जनरायः अभिप्रैति। भारविकाव्यानुशीलनेन प्रतीयते यत् गुप्तकालस्य अन्तिमे भागे कविः किरातार्जुनीयं विरचयन् आसीत्। तथाहि, द्रौपदी युधिष्ठिरं कथयति –

गुणानुरक्ताम् अनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः।
परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेत् मनोरमाम् आत्मवधूम् इव श्रियम्॥

[किरातार्जुनीयम् १.३१] इति।

अस्यायम् अर्थः – गुणानुरागिभिः भटैः युक्तः कुलाभिमानी नरपतिः तादृशः कः स्यात् यः गुणानुरक्तां कुलजां मनोरमां पत्नीम् इव राजलक्ष्मीम् अपहारयेत्। एतेन स्पष्टं प्रतीयते यत् स्वपत्नीं ध्रुवस्वामिनीं शकराज्ञः आदेशानुसारेण तस्मै कापुरुषः राजा रामगुप्तः उपहृतवान्– तमेव निन्दन् अयं श्लोकः।

किञ्च, सप्तमे सर्गे–

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां
गुप्तानाम् अथ सचिवैस्त्रिलोकभर्तुः। [किरातार्जुनीयम् ७.१] इति।

अत्र गुप्तानाम् इति पदेन श्लेषेण गुप्तराजानाम् उल्लेखं कृत्वा गुप्तवंशसूर्यास्तस्य ध्वननं कृतवान् कविः भारविः।

एवं विचार्यमाणे अयं महाकविः दाक्षिणात्यः इति तु निश्चीयते। समयकालः पञ्चाशदधिकपञ्चशततमेशवीयाब्दतः (५५०) – पञ्चदशाधिकषड्शततमेशवीयाब्दः (६१५) इति अनुमातुं शक्यते। वंशविषये अवन्तिसुन्दरीकथासारे यदुक्तं तद् एव प्रमाणम् अन्यप्रमाणाभावात्।

किरातार्जुनीयमहाकाव्यम् महाभारतस्य वनपर्वात् प्रसङ्गम् एकम् उपजीव्य अष्टादशसर्गसम्मितं नीति-सुभाषितादिसमलङ्कृतं पूर्वकविभिरक्षुण्णे चित्रकाव्ये चाद्भुतनैपुण्यं समाविश्य भारविर्महाकविः चित्ताकर्षकं किरातार्जुनीयं महाकाव्यं प्रणिनाय। किरातवेषधारिणा शिवेन सह अर्जुनस्य सङ्ग्राम एव अस्य महाकाव्यस्य मूलभूतविषयः। अनेन युद्धेनैव नायकस्य अर्जुनस्य फलप्राप्तिः सिध्यति। तेन अस्य महाकाव्यस्य किरातार्जुनीयम् इति नाम यथार्थम् एव। किरातकाव्यस्य आरम्भः श्रीशब्देन जातः। अपि च, प्रत्येकस्य सर्गस्य अन्तिमश्लोके लक्ष्मीशब्दप्रयोगः दृश्यते। तस्मात् विद्वांसः अस्य महाकाव्यस्य लक्ष्म्यन्तमहाकाव्यम् इति नामकरणं कृतवन्तः।

अस्य काव्यस्य वीरः अङ्गी रसः। किरातवेशेन अर्जुनस्य पराक्रमं परीक्षितुम् आगतेन महादेवेन तथा तद्गणैश्च अर्जुनस्य युद्धात् युद्धवीरतायाः स्पष्टं प्रतिपादनं विद्यते। तेन सह अर्जुनस्य तपोनिष्ठाप्रदर्शनेन धर्मविरताया अपि प्रदर्शनं कृतम्। एतद् अतिरिच्य शृङ्गार-रौद्र-भयानक-शान्तरसाः अङ्गभूताः। उत्साहः स्थायी भावः। रीतिः पाञ्चाली वैदर्भी च। गुणः प्रसादो माधुर्यं च।

विषयवस्तु

प्रथमसर्गे – युधिष्ठिरसमीपे द्वैतवने वर्णिवेषधारिणो वनेचरस्य मुखात् दुर्योधनस्य शासनकौशलं श्रुत्वा युधिष्ठिरं युद्धार्थम् उत्तेजयितुं द्रौपद्या ओजोगुणपूर्णम् उपालम्भनम्।

द्वितीयसर्गे – भीमसेनस्य प्रशंसापूर्वकं द्रौपदीवचसः समर्थनम्। युधिष्ठिरस्य सान्त्वनापूर्वकं तयोः प्रबोधनम्। महामुनेर्व्यासस्य आगमनञ्च।

तृतीयसर्गे – युद्धे जयलाभाय इन्द्रकीलशैले अर्जुनस्य तपश्चरणार्थं व्यासस्य उपदेशः, शिवाराधनार्थं च विद्योपदेशः, मार्गदर्शनार्थम् एकस्य गुह्यकस्योपस्थापनं च। गमनकाले द्रौपद्या अर्जुनं प्रत्युपदेशवाक्यानि। यक्षेण सह अर्जुनस्य इन्द्रकीलम् अचलं प्रति प्रस्थानं च।

चतुर्थसर्गे – शरदागमेन क्षेत्रादीनां शोभावर्णनम्। अर्जुनस्य हिमालयदर्शनम्।

पञ्चमसर्गे – हिमालयस्य रुचिरशोभावर्णनम्।

षष्ठसर्गे – अर्जुनस्य इन्द्रकीलशैले आरोहणवर्णनं तपश्चरणं च। तत्तपोभङ्गाय इन्द्रस्य गन्धर्वाणां साचिव्ये अप्सरसां प्रेषणम्।

सप्तमसर्गे – गन्धर्वैः सह अप्सरसाम् इन्द्रकीलपर्वते विलासपूर्वकं गमनम्।

अष्टमसर्गे – गन्धर्वाणाम् अप्सरसां च कुसुमावचायादिललितकेलिवर्णनम्।

नवमसर्गे – सन्ध्या-चन्द्रोदय-सुरतक्रीडा-प्रभातवर्णनम्।

दशमसर्गे – अर्जुनस्य प्रलोभनाय अप्सरसां विलासप्रदर्शनम्, तस्य नैष्फल्यं च।

एकादशसर्गे – वृद्धविप्रवेषिणा इन्द्रेण सह अर्जुनस्य संवादः। परीक्षानन्तरम् अर्जुनस्य तपसि दृढनिष्ठादर्शनेन प्रसन्नस्य इन्द्रस्य स्वरूपदर्शनानन्तरं शिवाराधनाय अर्जुनं प्रत्युपदेशः।

द्वादशसर्गे – अर्जुनस्य कठोरतपसा शिवाराधनम्। तापसैः शिवं प्रति तद्वर्णनम्। किरातवेषिणः शिवस्य धृतशूकररूपस्य मूकदानवस्य चार्जुनसमीपे प्रयाणम्।

त्रयोदशसर्गे – शिवस्य अर्जुनस्य च युगपच्छरप्रक्षेपेण अर्जुनहननार्थम् आगतस्य मूकदानवस्य वधः। तच्छरीरात् शरग्रहणार्थम् उद्यतम् अर्जुनं प्रति शिवदूतकिरातस्य अधिक्षेपवचः।

चतुर्दशसर्गे - अर्जुनस्य च तत्प्रत्युत्तरप्रदानम्। ततः कार्त्तिकेयाधिष्ठितया किरातसेनया अन्ततः किरातपतिना शिवेन च समम् अर्जुनस्य भीषणयुद्धवर्णनम्।

पञ्चदशसर्गे – किरातार्जुनयोश्चित्रयुद्धवर्णनम्।

षोडशसर्गे – किरातपतेः समरकौशलदर्शनेन अर्जुनस्य चेतसि नानाविधा वितर्काः। द्वयोः असाधारणभीषणयुद्धवर्णनम्।

सप्तदशसर्गे – किरातसेनया समम् अर्जुनस्य युद्धवर्णनम्। शङ्कराऽर्जुनयोस्तुमुलसङ्ग्रामवर्णनम्।

अष्टादशसर्गे– पराजितस्य अर्जुनस्य दृढनिष्ठादर्शनेन प्रीतस्य शिवस्य तं प्रति स्वस्वरूपदर्शनदानम्। एवं च तस्य अर्जुनाय पाशुपतास्त्रप्रदानं धनुर्वेदाध्यापनं च। तस्मै इन्द्रादिदेवानाञ्च स्वस्वास्त्रप्रदानम्। अन्ततः सफलमनोरथस्य अर्जुनस्य युधिष्ठिरसमीपे गमनञ्च।

चरित्रचित्रणम् भारविः स्वकाव्ये चरित्राणाम् औदात्यं गुणप्रकर्षञ्च विशेषरूपेण प्रदर्शितवान्। युधिष्ठिरः विवेकी कुशलराजनीतिज्ञः धैर्यशीलश्च। भीमसेनः नीतिज्ञाने बलप्रदर्शने च अद्वितीयः। द्रौपदी स्वाभिमानिनी आहतसिंही इव चित्रिता। व्यासः अत्यल्पसमयेऽपि आर्षवाणीभिः गम्भीरप्रभावं विस्तारितवान्। सम्पूर्णस्य महाकाव्यस्य नायकः अर्जुनः संयम-धैर्य-तितिक्षा-साहसप्रभृतिगुणगणैः मण्डितः सन् धीरोदात्तश्रेण्याम् अन्तर्गतः जातः।

वर्णनकला भाषाशैली च भारवेः भाषाशैल्याः विशेषता अर्थगौरवम् इति स्वीक्रियते। उच्यते– 'भारवेरर्थगौरवम्' इति। अर्थात्, स्वल्पैः शब्दैः अधिकाधिकार्थानां व्यक्तीकरणम्। भारविः स्वयम् अर्थगौरवम् एव वाचिकाभिव्यक्तेः मानदण्डत्वेन अङ्ग्यकरोत्। किरातार्जुनीये स्थाने स्थाने अभिव्यक्तेः अपेक्षितगुणानां विषये स्वाभिमतं प्रकटितवान्। भीमवचनं प्रशंसन् युधिष्ठिरः आह–

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतम् अर्थगौरवम्।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यम् अपोहितं क्वचित्॥

[किरातार्जुनीयम् २.२७] इति।

अस्यायम् आशयः पदेषु स्फुटता नाम स्पष्टता निरन्तरतया प्रवाहिता, अर्थगौरवेण पूरिता। प्रत्येकं वाक्यानां भिन्नो भिन्नः अर्थः परिस्फुटितः। किञ्च, शब्दाः स्वार्थप्रकटने समर्थाः एव आसन्। एतेन स्ववाग्वैचित्र्यस्य अर्थगौरवस्य च ध्वननम् अत्र कृतम् इति परिस्फुटितं भवति। न केवलं तद् अपि तु स्वकाव्ये तस्य पूर्णतया पालनम् अपि कृतम् इति दृश्यते। 'स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थाम् इति वाचम् आददे' [किरातार्जुनीयम् १.३] इत्युक्त्या काव्यविषये स्वमनोभावम् एव परिस्फुटितवान्। सौन्दर्यापेक्षया शिवं तथा आस्वादनापेक्षया प्रयोजनम् अधिकं महत्त्वम् अधिकरोति तत्कृते महाकाव्ये। श्रेयः सत्यश्च तस्य साध्यं, सौन्दर्यमुपकरणमात्रम्। काव्ये सौष्ठवस्य औदार्यस्य च विशेषता भवेत्। सौष्ठवादिगुणाः न भवन्ति चेद् अपि अर्थगौरवपुष्टा वाणी वरेण्या। तस्य भाषा प्रौढा परिमार्जिता च, विविक्तवर्णाभरणा, सुखश्रुतिः च, क्वचिच्च प्रसन्नगम्भीरतापि दृश्यते। यथा–

सहसा विदधीत न क्रियाम् अविवेकः परमापदां पदम्।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयम् एव सम्पदः॥

[किरातार्जुनीयम् २.३०] इति।

अविचिन्त्य किमपि न कार्यम्। यतो हि अविवेकः परमविपदः स्थानं भवति। यः विवेकी विचिन्त्य कार्यं सम्पादयति, तस्य गुणैः आकर्षिताः सम्पदः स्वयम् एव तत्पदे आगच्छन्ति। एवं बहुविधानि उदाहरणानि द्रष्टुं शक्यन्ते।

एवं दर्शं दर्शं किरातार्जुनीयस्य टीकाकारः मल्लिनाथः 'नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः' इति उक्तवान्। अर्थात् भारविवचनं नारिकेलफलतुल्यं गूढम्। आपाततः बहिष्ठात् काठिन्यम् अनुभूयते परन्तु विभाजिते सति रसम् आस्वादयितुं शक्ताः सरसिकाः। वस्तुतः दीपकः यथा पुरस्तात् स्थापितं वस्तु परिस्फुटयति तथैव अर्थदृष्ट्या भारविः शब्दानाम् अन्तरात्मानम् उन्मीलयति। यथा वा स्वच्छदर्पणे पुरः स्थितं वस्तु प्रतिबिम्बितं भवति – 'विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिलक्ष्यते।' [किरातार्जुनीयम् २.२६]

छन्दोयोजना विविधछन्दःप्रयोगेऽपि भारवेः नैपुण्यं दरीदृश्यते। तेन यथा इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, वैतालीयः, द्रुतविलम्बितं, प्रमिताक्षरा, प्रहर्षिणी, स्वागता, उद्गता, पुष्पिताग्रा इत्यादीनां प्रसिद्धच्छन्दसां प्रयोगः कृतः। तथैव औपच्छन्दसिकः, अपरवक्त्रः, जलोद्धतगतिः, चन्द्रिका, मत्तमयूरः इत्यादीनां दुर्लभच्छन्दसाम् अपि प्रयोगसामर्थ्यं तस्मिन् दृष्टम्। भारवेः वंशस्थविल-च्छन्दसः प्रयोगः अत्यन्तः प्रशंसनीयः विद्वद्भिभागे। किरातार्जुनीये त्रिंशदधिकैकसहस्रपद्येषु (१०३०) अष्टपञ्चाशदधिकैकशतपद्ये (१५८) वंशस्थच्छन्दसः प्रयोगः कृतः। क्षेमेन्द्रेण वंशस्थप्रयोगप्रशंसायाम् उक्तम्–

वृत्तच्छत्रस्य सा कापि वंशस्थस्य विशेषता।
प्रतिभा भारवेर्येन सच्छायेनाधिकीकृता॥ [सुवृत्ततिलकम् ३.३१] इति।

महाकाव्ये एकस्मिन्नेव सर्गे विविधच्छन्दसां प्रयोगः भवितुम् अर्हति इति आचार्यविश्वनाथकविराजनिर्देशानुसारं पञ्चमसर्गे हिमालयस्य नैसर्गिकदृश्यवर्णनप्रसङ्गे भारविः औपच्छन्दसिकः, क्षमा, प्रमिताक्षरा, प्रभा, रथोद्धता, जलधरमाला, प्रहर्षिणी, जलोद्धतगतिः, वसन्ततिलका, पुष्पिताग्रा, शालिनी, मालिनी इत्यादीनां बहूनां छन्दसां प्रयोगं कृत्वा छन्दःशास्त्रविषये स्वज्ञाननैपुण्यं विद्वत्समाजे दृढं प्रतिष्ठापितवान्।

अलङ्कारप्रयोगः अलङ्कारप्रयोगे भारविः अप्रतिमः। अर्थालङ्कारप्रयोगेन सह शब्दालङ्कारप्रयोगेऽपि सहृदयानां हृदयम् आह्लादयति। मार्गे स्थलकमलिनीपुष्पस्य परागाः पवनेन उच्छुरिताः। परागपुञ्जः चक्रवातप्रवाहेण छत्रम् इव आकारं स्वीकृत्य रमते। तद्दृश्यं निदर्शनालङ्कारेण कनकमयातपत्ररूपेण उपमयति –

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनाद् अमुष्माद् उद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः।
वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्ताद् आधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम्॥'

[किरातार्जुनीयम् ५.३९] इति।

एवं रमणीयवर्णनसामर्थ्यात् सहृदयेषु भारविर्महाकविः 'आतपत्रभारविः' 'छत्रभारविः' वेति नाम्ना प्रसिद्धः सञ्जातः। एतद् अतिरिच्यापि हिमालयवर्णने, नैसर्गिकदृश्यवर्णने, ग्राम्यसारल्यवर्णने च अर्थालङ्काराणां प्रयोगः दरीदृश्यते। उपमा, उत्प्रेक्षा, निदर्शना, अर्थान्तरन्यासः, समासोक्तिः, काव्यलिङ्गं, व्यतिरेकः, अतिशयोक्तिः इत्यादीनाम् अलङ्काराणां प्रयोगः स्थाने स्थाने भूरिशः कृतः। कालिदासस्य इव भारवेरपि 'अर्थान्तरन्यासालङ्कारः' प्रियः आसीत्। तस्य प्रियभूताः राजनीतिक-व्यावहारिकसूक्तयः अनेनैवालङ्कारेण विरचिताः।

चित्रकाव्यस्य ऐन्द्रजालिकः भारविः इति सर्वेषां सम्मतिः। कूटकवितायां न केवलं दक्षः अपि तु प्रयोगे पक्षपाती अपि। पादान्तादियमकम्, पादादियमकम्, एकाक्षरपदम्, एकाक्षरं, समुद्गकं, प्रतिलोमानुलोमपादः, सर्वतोभद्रः, गोमूत्रिकाबन्धः इत्यादीनां बहूनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते। प्राधान्येन १५तमे सर्गे किरातार्जुनयुद्धस्य भीषणत्वं प्रकटयितुम् एव अनेन चित्रकाव्यस्य बन्धनं कृतम्।

एकाक्षरपदः

स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः।
ललौ लीलां ललोऽललः शशीशशिशुशीः शशन्॥ [किरातार्जुनीयम् १५.५]

अस्यार्थः– हस्ते असिं, बाणं धनुः च स्वीकृत्य अर्जुनः शोभते। अयम् अर्जुनः गज-सुवर्णादेः विविधसम्पदः प्रदायकं भाग्यम् अधिगतः अस्ति। सः अलोलः अचञ्चलः सन् शशीशस्य शिशोः स्कन्दस्य ईर्ष्याप्रदं प्लुतगतिं कृतवान्।

गोमूत्रिकाबन्धः

नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः।
ना सुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः॥ [किरातार्जुनीयम् १५.१२]

अस्यार्थः, हे प्रमथ, अयं तपस्वी दैत्यः न, न वा नागः न पर्वताकारः राक्षसः, परन्तु अयं पुरुषः भूतलवास्तव्यः रजोगुणी सुखसाध्यः उत्साहयुक्तः। अत्र श्लोके गोमूत्रिकाबन्धः प्रयुक्तः। गोः मूत्रं यथा वक्राकारेण पतति अत्रापि तथैव श्लोकबन्धः।

एकाक्षरः

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत्॥ [किरातार्जुनीयम् १५.२४]

अस्यार्थः, विविधमुखविशिष्टाः हे मनुष्याः, यः निकृष्टेन पराजितः सः पुरुषः न भवति। यः च स्वस्मात् निकृष्टस्य पीडाकरः सः अपि पुरुषः न। यस्य प्रभुः न पीडितः स स्वयं पीडितः अपि अपीडितः इव भवति। यः अतिशयेन पीडितं पुनः पीडयति सः पुरुषः निश्चयेन पापकारी भवति। तस्मात् हे प्रमथाः, युष्माभिः न पलायितव्यम्। यदा अर्जुनेन शिवस्य अनुचराः प्रमथाः ताडिताः भवन्ति तदा तान् उद्दिश्य इदं वाक्यम्।

प्रतिलोमानुलोमपादः

वेत्रशाककुजे शैलेऽलेशैजेऽकुकशात्रवे।
यात किं विदिशो जेतुं तुंजेशो दिवि किंतया॥ [किरातार्जुनीयम् १५.१८]

अस्यार्थः, भवन्तः वंशबर्बरवृक्षैः संयुक्ताः, शत्रुभिः दुर्वेध्याः। स्वर्गेऽपि हिंसाजनने समर्थाः। स्वर्गेऽपि दैत्यनिषूदने अर्हाः। अस्मिन् क्षुद्रस्थाने क्षुद्रशत्रोः भीत्या पलायनं भवत्सु न युज्यते। अत्र प्रतिलोमानुलोमपादः प्रयुक्तः। आदितः अन्ततो वा समानः अर्थः प्रतिभाति।

सर्वतोभद्रः

देवाकानिनिकावादे वाहिकास्वस्वकाहिवा।
काकारेभभरेकाका निस्वभव्यव्यभस्वनि॥ [किरातार्जुनीयम् १५.२५]

अस्यार्थः, देवतानाम् उत्साहप्रदातारः, युद्धे अश्वाः इव स्वयं कलहे निमग्नाः, मदस्राविगजघटयुक्ताः हे काकवत् निन्दिताः पुरुषाः, सोत्साह-निरुत्साहजनैः शोभमानाः हे सैनिकाः, यूयं युद्धं कुरुत इत्येवम् अर्थः। अयं श्लोकः कुल्लकस्य अंशः। अतः सम्पूर्णः वाक्यार्थः कुल्लकात् ज्ञेयः। अत्र सर्वतोभद्रः चित्रबन्धः प्रयुक्तः। अत्र पद्ये दक्षिणतः वामतः च समानानि अक्षराणि प्रयुक्तानि। अतः सर्वतोभद्रः।

द्व्यक्षरः

चारचुञ्चुश्चिरारेची चञ्चच्चाररुचा रुचः।
चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः॥ [किरातार्जुनीयम् १५.३८]

विशेषगतिना विख्यातः, चिराय शत्रुनाशकारी, चञ्चलवल्कलकान्त्या दीप्तिमान्, सदाचारप्रभृतिगुणैः सञ्चरन् मुनिः सुन्दरगत्या चलति इति सामान्यार्थः श्लोकस्य। अत्र केवलं चकाररेफयोः अनुप्रासः दृष्टः।

महायमकम्

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः।
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा॥
[किरातार्जुनीयम् १५.५२]

प्रथमपादस्य अर्थः जगतीशस्य अर्जुनस्य मार्गणाः बाणाः विततः। द्वितीयपादस्य अर्थः जगति ईशमार्गणाः शिवस्य बाणाः विषमगतिं प्राप्नुवन्। तृतीयपादस्य अर्थः जगतीशाः दानवाः, तान् मारयन्ति जगतीशमारः, दानवहन्तारः, तेषां गणाः जगतीशमार्गणाः। ते हर्षं प्राप्नुवन्। चतुर्थपादस्य अर्थः जगतीशं दिदृक्षवः देवादयः वीनां पक्षिणां गतिम् आकाशम् आगताः। अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोः वर्णाः तुल्यरूपाः। अतः महायमकम्।

एवं नैकानि उदाहरणानि विद्यन्ते। दिङ्मात्रमत्रोदाहृतम्।

सूक्तयः भारविकृतसूक्तिष्वपि तस्य भाषाशैल्याः तथा अभिव्यक्तेः विशेषता उल्लेखनीया एव। विचारप्राधान्यता तथा चिन्तनगाम्भीर्यता एतासु सूक्तिषु स्मरणीया एव। यथा– 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः'[३] 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः'[४] 'अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः'[५] 'व्रजन्ति शत्रून् अवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः'[६] 'रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति'[७] 'सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्'[८] 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः।'[९] एवं बहूनि यानि प्रयोजनानि प्रात्याहिकजीवने सर्वेषामुपकाराय प्रोत्साहाय चैव।

टीकाः कस्यापि ग्रन्थस्य टीकाग्रन्थान् उपलभ्य अनुमातुं शक्यते यत् तस्य काव्यस्य प्रसिद्धिः कियती। किरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य नैके टीकाग्रन्थाः सन्ति। अत्यन्तप्राचीनकाले राजा दुर्विनीतः टीकां व्यरचयत् इति पूर्वमेव उक्तम्। एतदतिरिच्य प्रसिद्धा टीका मल्लिनाथकृतघण्टापथः। 'नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः'[१०] इति अनेनैव टीकाकारेण किमर्थम् उक्तम् इत्येतस्य टीकाग्रन्थस्य अध्ययनेन सम्यक् अवबुध्यते। एतदतिरिच्यापि त्रयस्त्रिंशत्प्राचीनटीकानां (३३) सन्धानं प्राप्यते। एतासु वल्लभदेव-विद्यामाधव-देवराजभट्ट-क्षितिपालमल्ल-प्रकाशवर्ष-कृष्णकवि-रविकीर्ति-चित्रभानु-एकनाथप्रभृतीनां टीकाः प्राचीनाः। शब्दार्थदीपिका प्रसन्नसाहित्यचन्द्रिका एते टीके अपि उल्लेख्ये। एतयोः कर्तुः उल्लेखो न दृश्यते। वर्तमाने नूतनतया नृसिंह-प्रकाशवर्ष-जोनराज-प्रभृतीनां टीकाः प्रकाशिताः जाताः।

उपसंहारः 'एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति, न च ताराशतैरपि' इति सुभाषितवचनाद् एकमेव 'किरातार्जुनीयम्' महाकाव्यं महाकवेर्भारवेः यशः शातयितुम् अलम्। किरातार्जुनीयमहाकाव्ये भारवेः बहुमुखीपाण्डित्यस्य निदर्शनं प्राप्यते। विविधशास्त्रेषु अबाधिता गतिरासीत् तस्य इति काव्यपठनेन सम्यक् ज्ञायते। विशेषतया राजनीतौ अर्थशास्त्रे तस्य ज्ञानं प्रामाणिकम् आसीत्। व्याकरणे, आयुर्वेदे, धनुर्वेदे, नीतिशास्त्रे, कामशास्त्रे अपि स्वपाण्डित्यस्य परिचयं प्रादात्। महाकविरूपेण दुर्लभवैशिष्ट्यम् इदम् अस्ति यत् बौद्धिकतायाः गाम्भीर्यस्य प्रतिष्ठा अनन्यरूपेण महाकाव्ये प्रतिष्ठाप्य स्वचिन्तनस्य जीवनमर्मणः च अभिव्यक्तिसाधनम्।

भारविमहाकाव्यस्य मुख्यः ध्येयः देशस्य वीर्यहीनस्य सुप्तस्य क्षत्रियसमाजस्य जागरुकता। भारविः यस्मिन् काले महाकाव्यमिदं रचयन् आसीत् तदा शक-हुणप्रभृतिबहिर्देशशक्तिभिः अस्माकं मातृभूमिः आक्रान्ता आसीत्। सामन्तीयराजानः व्यसने निमग्नाः आसन्। केवलं यशोवर्मणः पराक्रमेण हूणराजा

---

[३] किरातार्जुनीयम् १.४
[४] किरातार्जुनीयम् १.८
[५] किरातार्जुनीयम् १.३३
[६] किरातार्जुनीयम् १.४२
[७] किरातार्जुनीयम् ७.५
[८] किरातार्जुनीयम् ७.२८
[९] किरातार्जुनीयम् १.३०
[१०] मल्लिनाथकृतायां घण्टापथव्याख्यायां भूमिकाश्लोकः।

मिहिरकुलः पराजितः जातः। एवं प्रतीयते यत् यशोवर्मणः पराक्रमं द्योतयितुम् एव अर्जुनस्य एवं चरित्रचित्रणं कृतम्। तथा महर्षिव्यासस्य अमोघवाण्या एषः सन्देशः समाजाय प्रदत्तः – 'अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः॥'[११] इति शम्।

[क्वचित् मन्दिरगात्रे उत्कीर्णं चित्रम् इदं किरातवेशधरशिवेन अर्जुनस्य युद्धस्य कथां व्यक्तीकरोति]

[११] किरातार्जुनीयम् ३.१७